

УДК 81'367.332.7:811.512.154

ОСОБЕННОСТИ АНАЛИТИЧЕСКИХ СОСТАВНЫХ СКАЗУЕМЫХ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Б.А. Мурасатов

Рассматриваются особенности аналитических составных сказуемых в кыргызском языке. Аналитические составные сказуемые представляют собой одну из особых форм составного сказуемого, которая отличается от всех других его видов тем, что в процессе дальнейшей модификации их компоненты становятся все более зависимыми друг от друга, в связи с чем они утрачивают способность в изолированном друг от друга виде выражать какое-либо суждение о подлежащем. В данной статье на примере отрывков из кыргызской художественной литературы показаны аналитические формы сказуемого различных членов простого и сложного предложения и их функции.

Ключевые слова: грамматическое значение; грамматическая категория; грамматическая форма; морфология; синтаксис; семантика; стилистика; части речи; синонимия; словосочетание; структура; системное отношение; изафетная конструкция; парцеляция.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ АНАЛИТИКАЛЫК ТУТУМДАШ БАЯНДООЧТУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Б.А. Мурасатов

Бул макалада кыргыз тилиндеги аналитикалык тутумдаш баяндоочтун өзгөчөлүктөрү каралат. Аналитикалык тутумдаш баяндоочтор тутумдаш баяндоочтун башка түрлөрүнөн айырмаланган өзгөчө формасы болуп эсептелет. Айрым аналитикалык тутумдаш баяндоочтордун компоненттери модификациялоо процессинде улам барган сайын бири-бирине көз каранды болуп калат, ошондуктан бири-биринен ажырап, өз алдынча ээ жөнүндө кандайдыр-бир ойду чагылдыруу мүмкүнчүлүгүнөн ажырайт. Бул макалада көркөм адабияттан алынган үзүндүнүн мисалында жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдөгү баяндоочтун аналитикалык формалары жана алардын функциялары көрсөтүлдү.

Түйүндүү сөздөр: грамматикалык маани; грамматикалык категория; грамматикалык форма; морфология, синтаксис; стилистика; семантика; ыкташуу байланышы; сөз түркүмдөрү; синонимия; сөз айкашы; түзүмү; изафеттик конструкция; системалуу мамиле; парцеляция.

PECULIARITIES OF AN ANALYTICAL COMPONENTS IN THE KYRGYZ LANGUAGE

B.A. Murasatov

The article discusses the features of analytical constituent predicates in the Kyrgyz language. Analytical composite predicates represent one of the special forms of the composite predicate, which differs from all its other types of features. In the analytical components of the predicate, in the process of further modification, their components become more and more dependent on each other, and therefore they lose the ability to express in any form isolated from each other any judgment about the subject. In this article an example of a fragment from the Kyrgyz literature shows analytical forms of various members of a simple and complex sentence and their functions.

Keywords: grammatical meaning; grammatical category; grammatical form; morphology; syntax; semantics; stylistics; parts of speech; synonymy; word combination; structure; system relation; izafetny design; parceling.

Сүйлөмдүн баяндооч мүчөлөрүнүн табияты, негизинен, эки түрдүү кырдаалга байланыштуу шартталган.

Биринчиден, сүйлөм ээсинин сөз жүрүп жаткан нерселердин аттары катары келиши, жашоо шарты баяндооч мүчөлөрдүн катышына байланыштуу болгон сыяктуу, баяндооч мүчөлөр тарабынан баяндалышына байланыштуу болгон сыяктуу, баяндооч мүчөлөрдүн да бир

нерсе жөнүндө баяндап, билдирип турушу, баарыдан мурда, ээ болуп түшкөн сөздөр менен байланыштуу, ошол эле ээ болуп түшкөн сөздөрдүн баяндалып, билдирип турган нерселердин аттары катарында келишине байланыштуу болот.

Дал ошол ээ болуп түшкөн сөздөргө катышта турушунун аркасында гана баяндооч сөздөрдүн ар кыл форма бөтөнчөлүктөрү менен маани өзгөчөлүктөрү калыпташкан. Принципиалдуу

караганда, ээ менен баяндооч бири-биринин синтаксистик милдетин, жашашын шарттап, коррективдеп, өз ара байланышып турган синтаксистик категорияга айланган [1, 456].

Экинчиден, баяндооч сөздөр сүйлөм ээсине грамматикалык жактан багынынкы абалдагы мүчө болуп, ээ болуп түшкөн сөздөргө кандайдыр бир грамматикалык формада туруп айкалышат да, ошол биримдик (байланыш) формасы бир эле мезгилде алардын синтаксистик милдетин шарттап турган баяндоочтук формасы катарында да келет.

Бирок баяндоочтук милдетти ар түркүн грамматикалык структурага ээ болуп турган ар кыл сөз түркүмдөрү аткарат. Алардын баяндоочтук милдети, формасы ошол сөз түркүмдөрүнүн грамматикалык структурасына байланыштуу болот.

Сүйлөмдүн ээси сыяктуу эле, баяндооч мүчөлөр да бир сөздөн, же синтаксистик аткарган милдетине карай ажыралгыс биримдикте турган бир нече сөздүн айкалышынан болушу ыктымал: Кой кыркымы башталган мезгил (К.Ж.). Өз атандан кем бакпасмын (жомоктон).

Сүйлөмдүн баяндооч мүчөлөрү мына ушул анын милдетин аткарып турган сөздөрдүн тутуму жагынан болгон өзгөчөлүктөрүнө карата жөнөкөй баяндооч жана тутумдаш баяндооч болуп, экиге бөлүнөт.

Кыргыз тилинде сүйлөмдүн баяндоочу жөнөкөй, татаал формалуу жана тутумдаш баяндооч болуп бөлүнүп, сүйлөмдүн баяндооч мүчөсү бир сөздөн турса, жөнөкөй баяндооч деп аталат: Алыңа жараша иш кыл, айдаганыңа жараша ышкыр (макал).

Мына ошондуктан аналитикалык жол аркылуу уюшулган баяндоочтордун компоненттерин структуралык жактан А. Жапаров төмөнкүдөй топторго бөлгөн:

1) Аналитикалык түзүлүштөгү баяндоочтор. Бул типтеги аналитикалык баяндоочтор өз ара дагы үч топко бөлгөн:

а) Аналитикалык курамдагы баяндоочтордун сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрүн аткаруусундагы өзгөртүү жолдор аркылуу жасалышы.

б) Аналитикалык курамдагы баяндоочтордун сүйлөмдүн баш мүчөлөрүн аткаруусундагы өзгөртүү жолдор аркылуу жасалышы.

в) Аналитикалык курамдагы баяндоочтордун кайталанган форма аркылуу предикативдик катышта жасалышы.

2) Модалдык курамдагы баяндоочтор.

3) Функционалдык-модалдык топтогу баяндоочтор.

4) Сүйлөм тутумунда жыйынтыктоочу мааниде келиши

5) Сөз жасоочу маанидеги баяндоочтор.

б) Функционалдык-байланыштыргыч маанидеги баяндоочтор

7) Баяндооч курамын, накта фразеологиялык айкашты чагылдырган баяндоочтор

8) Баяндооч курамын, татаал атоодогу ажырагыс маанидеги сөздөрдүн курамынан түзүлгөн баяндоочтор.

9) Баяндооч курамы татаал формадагы баяндоочтордон уюшулушу аркылуу жасалган аналитикалык баяндоочтордун топторун көрсөткөн [2, 123].

Сүйлөмдүн баяндооч мүчөлөрүнүн синтаксистик жактан калыптанышындагы анын дагы бир өзгөчө түрүн татаал формалуу баяндоочтор түзөт. Баяндооч мүчөлөрдүн бул түрү составы боюнча жөнөкөй баяндоочтордун тобуна кирет. Анткени мындай баяндоочтор жөнөкөй баяндоочтордун гана кайра конструкцияланышы болуп саналат, тутуму жагынан айрым турган сөздөрдүн өзгөчө формада турушу, же кайталанып айтылышы, же ар башка сөздөрдүн биригип кетиши, ширешип кетиши болуп саналат.

Түркологияда аналитикалык баяндоочторду эң биринчилерден казак окумуштуусу, профессор М.Б.Балакаев тарабынан иликтенген. Бирок андан ары бул проблеманы иликтөөгө жакшы кунт коюлган эмес [3, 75].

Кыргыз тилинде татаал формалуу баяндоочтордун составдык жагынан төрт түрү белгиленет.

1. Татаал этиштердин (эки тутумдуу этиштердин) негизги жана көмөкчү бөлүгү бирдей чак уландыларында болуу менен да бөлүкчөсү аларды өз ара байланыштырып туруучу каражат катары кызмат өтөйт: Болбогон кепти баштайсыңар да отурасыңар (Ш. Б.). Айтты да калды, чыкты да кетти. Алам да коём, айтат да коёт. Мындагы татаал формалуу баяндоочтор баштайсыңар да отурасыңар, айтты да калды, чыкты да кетти, алам да коём, айтат да коёт.

2. Кайталанып айтылган этиштердин биринчи сыңары шарттуу -са уландысында, экинчи сыңары чак, же башка түрдөгү уландыларда туруп, татаал формалуу баяндооч болуп түшөт: Кайталанып айтылган этиштердин биринчи сыңарлары атоочтуктун -ар уландысында же таандык уландыда турушу да мүмкүн: Кечке өзүн эле отурасың да отурасың. Дайыма келесиң, кетесиң. Кайталанып айтылган этиштердин биринчи сыңарлары атоочтуктун -ар уландысында, же таандык уландыда турушу да мүмкүн: Аларың басар-басмаксан, иштер-иште-мексен. Айгарын айттым, болору болду, боёосу канды. Айтканын айттым, айтканым айткан.

3. Ар башка буйрук этиштердин да бөлүкчөсүнүн жардамы аркылуу биригип турушунан барып татаал формалуу баяндоочтордун

үчүнчү түрү жасалат: Ал да кет, жет да кайт. Көр да кел, оку да жат.

4. Татаал формалуу баяндоочтордун төртүнчү түрү эки тутумдуу этиштердин бир нече жолу кайталанып айтылышы аркылуу түзүлүп, мындай баяндоочтор узак убакыт созулган, же созулуучу аракет кырдаалдарын баяндоо ыкмасы катарында кызмат өтөйт: Кете берет, кете берет, кете берет, бир жыл бир ай бир жумада барып Бакыт шаарына жетет. Окуй бер, окуй бер, иштей бер, иштей бер. ошондо гана көздөгөн максатыңа, көксөгөн тилегиңе жетесиң. Талыкпай иште, акыл менен иште, күнү-түнү иште, кыска да, ишенимдүү да жол - дал ушул.

Сүйлөмдүн тутумдаш баяндоочтору составдык жана түзүлүш өзгөчөлүктөрүнө жараша өз ара дагы бир нече түргө бөлүнүп, сөз тизмегинин тутумуна кирген толук маанилүү сөздөр аткарган синтаксистик милдетине жараша кээде өз ара ажыралгыс биримдикте болот. Мындай бир тутумга биригип кеткен сөз айкалыштары сүйлөмдүн тутумдаш баяндооч мүчөсү болуп келиши да мүмкүн. Ошондой эле өзүнөн мурда күчөтмө жана тангыч сөздөр, өзүнөн кийин көмөкчү сөздөр менен жандооч сөздөр тутумдашып турган толук маанилүү сөздөр да сүйлөмдүн тутумдаш баяндооч мүчөлөрү болуп да келет.

Белгилүү окумуштуу А. Иманов айткандай туруктуу фразеологиялык айкалыштар да сүйлөмдүн тутумдаш баяндооч мүчөлөрү катары түшөт. Анткени алар жөнөкөй, же татаал сөздөр сыяктуу бир лексикалык бүтүнгө айланган эмес, лексикалашып кеткен эмес, бир нече сөздүн айкалышы болуп саналат [4, 81].

Сөз айкалыштарынан турган мекеме, уюм, газета, журнал, чарба, мамлекет аттарынан болгон баяндоочтор да тутумдаш баяндоочтордун түрүнө жатат. Себеби баяндоочтук милдет аткаруучу мындай комплекстер мааниси боюнча гана (бир туюнтмалык мааниде болгондугуна карай) туруктуу фразеологиялык айкалыштарга шайкеш келет да, составы жагынан сөз тизмектерине шайкеш болуп келет. Лексикалык бүтүнгө айланган эмес, татаал сөз категориясына параллель боло албайт. Бул – ушул райондогу биринчи орто мектеп.

Тил илиминде жайылма мүчө деп аталган сөз айкалыштары да (сөз тизмеги да) сүйлөмдүн тутумдаш баяндоочу болуп келет: Сенин корко турган жөнүң жок (К.Ж.). Бул Максүттөр турганда, бизге күн жок, айланайындар! (Ж.Т.). Сенден корко турган жерим жок (Ж.Т.). Мезгил түш кыйшайган (К.Ж.). Айтууга өзүмдүн дитим батпайт (Ш.Б.). Силерге оокаттын кереги жокпу (Ш.Б.).

Баяндооч мүчөлөр, бир жактан, өзүнүн милдетин аткарып турган сөз түркүмдөрүнүн грамматикалык структурасына жараша, экинчи жактан,

ээ болуп түшкөн сөздөргө карай болгон багынынкы абалына карай ар кыл формада болуп, баяндооч сөздөрдүн түзүлүшү жана составы жактан дал ушул ар кылдуулугу ээ болуп түшкөн сөздөрдүн түркүн – түркүн кырдаалдарын баяндоо мүмкүнчүлүгүн берет, баяндооч мүчөлөрдүн көп кырдуу табиятынын өбөлгөсү катарында келет: Мен улуу күндү, адамзаттын жаркыраган келечеги коммунизмди самаймын. Ой артынан ой, биз ким ким элек, болдук! Биз туура жол менен баратабыз.

Ээ болуп түшкөн сөздөрдүн көмүскө калышы бара-бара калыпка айланып, ушундай айкалыштардын туруктуу үлгүгө айланышынан барып бир тутумдуу жамдама, белгилүү жана туюк жактуу сүйлөмдөр калыпташкан: Жаманды өзүм дебе, жакшыны жагым дебе (макал). Молдону суктугунан бил, жоргону курчтугунан бил (макал). Алганына кубанбайт, ардактаганына кубанат (макал).

Кыргыз тилинде, ошондой эле, башка түрк тилдеринде да, үчүнчү жактан атайын жак уландылары жок болот. Мына ушул кырдаалга байланыштуу үчүнчү жактагы ээ болуп түшкөн сөздөр менен байланышта турган баяндооч мүчөлөр өзүлөрүнүн милдетин аткарып турган сөз түркүмдөрүнүн грамматикалык структурасына жараша ар кыл түзүлүштө болот: Алина талыкпай иштеди, кабагым – кашым дебеди.

Ошондуктан баяндооч болгон жерде ээнин болушу дайым эле милдеттүү түрдөгү норма болуп саналбайт. Жалаң баяндоочтун тобунан турган бир тутумдуу сүйлөмдөр да басымдуу орунду ээлейт. Буларга окшогон сүйлөмдөрдүн системасына атама, кемтик, жамдама, белгилүү, туюк жактуу сүйлөмдөр менен жаксыз сүйлөмдөр кирет.

Сүйлөмдүн баяндооч мүчөлөрү түзүлүшү жагынан мына ушундайча, үч түрдүү баяндоочтук формада болуп, алар синтетикалык, позициялык жана аналитикалык баяндоочтук формалар катары кыргыз тилинде каралып жүрөт.

Айрым бир жардамчы сөздөр да баяндоочтук форма катарында кызмат өтөйт. Буларга окшогон жардамчы сөздөрдүн катышы, айкалышы аркасында толук маанилүү сөздөр туруктуу баяндоочтук белгиге ээ болуп, мындай тутумдагы баяндооч сөздөр аналитикалык формадагы баяндоочтордун тобун түзөрүн байкоого болот.

Кыргыз тилинде аналитикалык формадагы баяндоочторду, негизинен, эле, экен, эмес, го, сыяктанат, окшойт, көрүнөт, беле, бейм деген сыяктуу жардамчы сөздөрдүн айкалышы аркылуу түзүлөт да, буларга окшогон баяндооч болуп келген сөздөрдүн капыстык, кайманалык, тануу, болжол, бүшүркөө сыяктуу түркүн-түркүн кырдаалдарын баяндоо касиетине ээ болуп турат: Берген март эмес, алган март. Ак пейилдүүлүк эмгегинен

баар тапкан адамдын сапаты сыяктанат. Чиелешкен турмуш жолун ушунчалык түшүнүшү акылдуулугунан, кылдаттыгынан гана эмес, бай тажрыйбасынан да эле. Ошондой эле баяндоочтук милдетти атооч аткарып турган болсо, ээ болуп түшкөн сөздөрдүн ким-эмнелиги, сын, сан, ирет, дагы ушулар сыяктуу ар түркүн кырдаалдары баяндалып, атооч сөздөр кыйыр жөндөмөлөрдө туруп баяндоочтук ммилдет аткарат да, ээ болуп келген сөздөрдүн дагы бир башка мүнөздөгү кырдаалдары баяндалган учурлары көп кездешет: Баланын көркү энеде, жылкынын көркү желеде (Токтогул). Бардыгы өзүңөрдөн. Кыздын көзү кызылда (макал). Көчөнүн көркү майрамда (А. Т.).

Ал эми этиш сөздөр баяндооч болуп келсе, ээ болуп түшкөн сөздөрдүн абалы, аракетин сыяктуу кырдаалдар баяндалып, буларга окшогон атоочтук жана этиштик баяндоочторго көмөкчү сөздөр тутумдашып айтылган болсо, мындай тутумдагы баяндоочтор ээ болуп келген сөздөрдүн дагы бир өзгөчө түрдөгү кырдаалдарын баяндалат: Алардын бардыгы тааныш эле (К. Ж.). Бир чагым бар болсо керек (К. Ж.). Мында келип өзүмчө иштегеним жаман болгон жок (К. Ж.).

Кыргыз тилиндеги атооч сөз түркүмдөрү аркылуу уюшулган аналитикалык баяндоочтор. Мындай аналитикалык баяндоочтордун структурасында биринчи компооненти атооч сөздөрдөн ал эми кийин компооненттери ар кандай сөздөрдөн тизмектелип келген учурларын байкоого болот. Мисалы, атооч сөз түркүмдөрүнөн уюшулган аналитикалык баяндоочтор: Кыргыздын кызыл жолук келини таң аздан булактан кылактай тартып суу алып келет (Ш.Б.). Досканы өчүрүп агала кылбайын дедиңби (Ш.Б.). Мен бирди таптым, сен кандай дейсиң (Ш.Б.). Мындагы сүйлөмдөрдө аналитикалык баяндоочторду зат атооч, сын атооч жана ат атоо сөздөрү баяндоочтук формада сөздүн биринчи компоонентинен орун алды.

Белгилүү окумуштуу А. Жапаров аналитикалык баяндоочтордун тизмегинен турган айкаштардын бир нечесин мисалга келтирет: кут болсун, эп көрдү, аздык кылбайт, жок кылат, маалим болду, кам урду, ырас болду, сыңар тизеледи, тим болду, тим турат, макул болду, кабыл алды, туш болду, кор кылды, шылдың кылды, таазим кылды, -деген сыяктуу айкашта турган аналитикалык баяндоочторду тизмектейт [5, 370].

Аналитикалык баяндоочтор жогорудагы аныктамалар боюнча алып караганыбызда аналитикалык баяндоочторду уюштуруучу сөздөр сүйлөм тутумунда толук түрдө өз алдынчалуулугу менен, өзүнчө маани бергени менен, ошондой эле кандайдыр бир предикативдик катышты чагылдыруусу менен сырткы көрүнүшү боюнча өзгөчөлөнүп

турат. Бирок сүйлөм тутумуна келгенде алар ажырагыс жана туруктуу тизмектерге ээ болуп, татаал формага айланып, бир гана сүйлө мүчөсүнүн милдетин аткарып калат, б.а., баяндоочтун милдетин аткарып калат. Так ушунун натыйжасында белгилүү окумуштуу Токтоналиев К аналитикалык комплекс – бул сүйлөм тутумунда баш мүчөнү да, айкындооч мүчөлөрдү да аткара берет Мисалы: Ийилгени – сынганы. Онун бала менен урушуусу жакшыбы, я? [6, 124]

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилиндеги аналитикалык жол аркылуу уюшулган баяндоочтор синтетикалык жана аналитикалык жол аркылуу уюшулган баяндоочторго салыштырмалуу бир топ өзгөчөлүктөрү бар. Алардын сүйлөм тутумунда дайыма баяндоочтук милдетти аткаруусу, орун тартиби боюнча сүйлөмдүн бардык жеринен орун алып, атооч, этиш сөздөрүнөн жана жардамчы сөздөрүнүн катышуусунун негизинен уюшулары иште каралды.

Адабияттар

1. Азыркы кыргыз адабий тили: Фонетика, Лексикология, Лексикография, Фразеология, Морфология, Синтаксис, Стилистика, Тексттаануу, Лингвистика. Бишкек, 2009. 928 б.
2. Балакаев М.Б. Современный казахский язык / М.Б. Балакаев. Алматы: Изд-во АН Казах. ССР, 1959.
3. Жаманкулова К.Т. Азыркы кыргыз тилинин синтаксиси (Синтаксис курсу боюнча колдонмо) / К.Т. Жаманкулова. Бишкек: Бийиктик, 2014. 224 б.
4. Жапаров А. Синтаксический строй кыргызского языка / А. Жапаров. Бишкек: Мектеп, 1991. 418 с.
5. Токтоналиев К.Т. Азыркы кыргыз тили: синтаксис / К.Т. Токтоналиев. Бишкек, 2015. 250 б.